

WITELLO (Witelon, Vitellon, Vitellion, Witello, Vittellio, Ciołek, Witek) – filozof, teolog, najwybitniejszy uczony z początków formowania się nauki pol., ur. ok. 1220 prawdopodobnie w Legnicy, zm. ok. 1314.

Był synem mieszczanina wrocławskiego Henryka z Żętyc (niem. Ziz w średniowiecznej Turynii; dziś Zeitz) oraz Polki o nieznanym imieniu, wywodzącej się z rycerskiej rodziny z Borowa pod Jaworem na Śląsku. W swoich pismach W. określał Polskę jako swoją ziemię zamieszkania, a rodzinny Śląsk zawsze nazywał Polską. W zakresie trivium uczył się w szkole parafialnej w Legnicy, quadrivium studiował w szkole katedralnej we Wrocławiu. W latach 50. XIII w. podjął studia na Wydziale Artium Uniwersytetu Paryskiego, gdzie zgłębiał dzieła Arystotelesa, Awicenny, Awerroesa, Al-Gazalego, Platńskiego *Timajosa* (w przekładzie Chalcydusza), Ptolemeusza, Euklidesa, Apoloniusza z Perge, Roberta Grosseteste, Rogera Bacona i Alberta Wielkiego. Tam uzyskał tytuł magistra artium. Po powrocie do Legnicy przez krótki czas nauczał w szkole parafialnej. W 1262 udał się – w charakterze wychowawcy młodego księcia wrocławskiego Włodzisława – na studia prawnicze w Uniwersytecie Padewskim. W 1265 książę Wodzisław przerwał studia, aby jako abp objąć biskupstwo w Salzburgu, W. natomiast nadal studiował i jednocześnie na Wydziale Artium czytał ze studentami teksty Arystotelesa i nauczał geometrii. Kontynuował pisanie rozpoczętych jeszcze w Paryżu traktatów naukowych. W związku z badaniem zagadnienia natury światła studiował poświęcony optyce traktat Alhazena *De aspectibus* oraz dzieła medyczne Konstantyna Afrykańczyka i Galena.

Z okresu padewskiego (1267–1268) pochodzi list W. skierowany do magistra Ludwika we Lwówku, zatytułowany *De causa primaria paenitentiae in hominibus et de natura daemonum*. Jest to list filozoficzny, formułujący odpowiedzi na 2 pytania Ludwika: 1) jaka jest pierwsza przyczyna pozytywnej przemiany wewnętrznej (paenitentia) u człowieka; 2) jaka jest natura demonów. Odpowiedzi, jakich udzielił W., mają charakter filozoficzny.

W 1268 uzyskawszy w Padwie stopień magistra prawa kanonicznego, udał się na dwór papieski do Viterbo pod Rzymem. Celem pobytu w Viterbo było studiowanie ksiąg w dobrze zaopatrzonej bibliotece. Otoczenie W. w tym czasie stanowili: filozof i astronom Henryk Bate oraz matematyk Campano z

Navary. Tam zaprzyjaźnił się z (pełniącym na dworze papieskim funkcję kapelana) Wilhelmem z Moerbecke, który – sam zainteresowany problematyką optyczną i rolą światła w metafizyce – namówił W. do zajęcia się tą dziedziną wiedzy. Wspierał go w tej pracy, tłumacząc dla niego na łacinę, w całości bądź we frg., traktaty gr. z dziedziny matematyki i optyki (m.in. Archimedes, Eutokiosa, Apoloniusza z Perge, Herona i Ptolemeusza). W. natomiast zadedykował mu swoje dzieło *Perspectivorum libri decem*, które wówczas (1269–1274) napisał. W pracy naukowej W. oprócz wiedzy książkowej korzystał z własnych obserwacji zjawisk meteorologicznych (m.in. zjawiska tęczy).

W 1274 opuścił Italię i udał się do Pragi, gdzie objął stanowisko kapelana króla Przemysła Ottokara II. Z polecenia królewskiego pełnił z Teodorykiem misję dyplomatyczną na soborze w Lyonie (1274). Celem misji (zakończony niepowodzeniem) było zjednanie papieża Grzegorza X dla zamiarów króla, będącego w sporze z Rudolfem I Habsburgiem.

Ok. 1275 przybył do Polski i uzyskał godność kanonika wrocławskiego. Dalsze koleje jego życia nie są znane, prawdopodobnie ostatnie lata spędził na Śląsku, nauczając w jednej ze szkół (A. Birkenmajer przypuszcza, że była to szkoła św. Piotra i Pawła w Legnicy, w której bp wrocławski zezwolił w 1309 na uniwersytecki program nauczania zasad logiki i filozofii naturalnej). Nie ma zgody między historykami co do daty śmierci W. – większość wskazuje ok. 1314. Zdaniem J. Burchardta istnieją poszlaki, że zmarł przed 15 III 1292.

Zachowały się tylko 2 dzieła W.: *Epistola de causa primaria poenitentiae in hominibus et de natura daemonum* oraz *Peri optikēs id est De natura, ratione et projectione radiorum visus, luminum, colorum, atque formarum, quam vulgo perspectivam vocant* (Nü 1535).

Wydania i przekłady dzieł W.: *Epitome tractatus W. „De natura daemonum”* oraz *Epitome tractatus W. „De primaria causa poenitentiae”*, wyd. A. Birkenmajer pt. *Studia nad W. Dwa nieznane pisemka W.* (Archiwum Komisji do Badania Historii Filozofii w Polsce 2 (1921) nr 1, 1–149); *W. Perspectivae liber primus = Book I of W. Perspectiva*, wyd. łac.-ang. S. Unguru (Wr 1977); *W. Perspectivae liber quintus = Book V of W. Perspectiva*, wyd. łac.-ang. A. M. Smith (Wr 1983); *W. Perspectivae liber secundus et liber tertius = Books II and III of W. Perspectiva*, wyd. łac.-ang. S. Unguru (Wr

1991); *W. Perspektywy. Ks. 2–3*, tłum. i komentarze L. Bieganowski [i in.] (Wr 1991); *W. Perspektywy. Ks. 4*, tłum. i komentarze L. Bieganowski, A. Bielski, W. Wróblewski (Wwa 1994); *O naturze demonów*, tłum. B. Burliga, A. Szlakiewicz (Gd 2000; tłum. dzieła *De causa primaria paenitentiae in hominibus et de natura daemonum*); *W. Perspektywy. Ks. 5, 6, 7*, tłum. i komentarze A. Bielski, W. Wróblewski (To 2003); *W. Perspektywy. Ks. 8, 9*, tłum. W. Wróblewski, oprac. i komentarze A. Bielski, W. Wróblewski (To 2009).

ODKRYTE RĘKOPISY. *Epistola [...]*, mało znana w średniowieczu, została odkryta przez Birkenmajera w dwóch odmiennych wersjach rękopiśmiennych, zachowanych w Paryżu (Bibliothèque Nationale) oraz w Londynie (British Museum). *Perspektywa* natomiast zaraz po jej ukazaniu się zdobyła rozgłos europejski i pół wieku po napisaniu uchodziła za dzieło klasyczne, co stwierdzali ówcześni uczeni franc. i wł.: Tadeusz z Parmy, Prosper z Reggio i Jan z Lignières. Kilkanaście zachowanych średniowiecznych rękopiśmiennych kopii *Perspektywy* dowodzi, że w późniejszym czasie miała szeroki krąg odbiorców; korzystali z niej m.in.: Mikołaj z Oresme, Jan Regiomontanus, Łukasz Pacioli, Leonardo da Vinci, M. Kopernik, P. Ramus, a J. Kepler swoje dzieło optyczne zatytułował *Dodatki do W. (Ad Vittellionem Paralipomena, quibus astronomiae pars opticae traditur, F 1604)*. Słynny franc. matematyk i filozof Ramus opracował (pod nazwiskiem swojego ucznia, F. Reisnera) poprawioną edycję *Perspektywy (Peri optikēs [...], Bas 1572)*. O dziele W. wspomina w poł. XV w. pol. uczony Marcin Król z Żurawicy; studiowali je: Kopernik, J. Brożek, J. Toński.

Sześciu innych dzieł W., znanych dziś tylko z tytułów, o których autor wspomina w swoich zachowanych pismach, dotychczas nie odnaleziono. Są to: traktat filozoficzny *De ordine entium*; rozprawa o geometrii *De elementis conclusionibus*, w której W. podał wnioski wyprowadzone przez komentatorów *Elementów* Euklidesa; dziełko w formie listu do przyjaciół *De partibus universi*; rozprawa poświęcona meteorologii *Philosophia naturalis*; traktat z fizjologii *Naturales animae passiones*; wykład astronomii *Scientia motuum caelestium*. Ponadto przypisywano W. (W. Rubczyński i C. Baeumker) autorstwo neoplatonickiego traktatu *De intelligentiis*, co zakwestionował Birkenmajer.

PROBLEMY FILOZOFICZNE. W. sytuuje się w kręgu filozofów podejmujących pierwiastki platońskie i neoplatońskie. Z Platona korzystał za pośrednictwem Chalcydiusza, natomiast neoplatońskich źródeł jego poglądów szukać należy u filozofów islamskich, zwł. Awicenny i Al-Gazalego. Podobnie jak Roger Bacon i Robert Grosseteste, W. przyjmował „metafizykę światła”, łącząc teorie neoplatońskie z badaniami przyrodniczymi.

W *Epistola* [...] przedstawił neoplatońską hierarchię inteligencji: na jej szczycie znajdują się duchy czyste, najbardziej zbliżone do Boga, który jest bytem najprostszym i najbardziej doskonałym, oświecającym wszystkie hierarchicznie ustawione byty stosownie do ich zdolności przyjmowania boskiego światła; inteligencje mniej doskonałe oddziaływanie boskie przejmują od inteligencji wyższych; dusza ludzka, która zajmuje najniższe miejsce w hierarchii inteligencji, oświecenie intelektualne i moralne otrzymuje za pośrednictwem całej hierarchii wyższych duchów czystych, jednak swoją bytowość (entitas) otrzymuje bezpośrednio od Boga.

We wstępie do *Perspektywy* analizował zagadnienie światła boskiego (lumen divinum) i światła poznawalnego zmysłowo (lumen sensibile). Światło boskie oddziałuje na byty rozumne, udzielając im bytu, poznania i życia: udzielając stworzeniom bytu – stanowi ich początek (principium), udzielając poznania, pełni rolę środka (medium per quod), a dając bytom życie, pełni rolę celu (finis ad quod). Światło poznawalne zmysłowo stanowi w świecie materialnym nośnik oddziaływania jednego ciała na drugie, przy czym doskonalsze byty materialne oddziałują na mniej doskonałe. W ten sposób następują wpływy ciał niebieskich na istoty ziemskie.

OPTYKA I MATEMATYKA. W pozostałych księgach *Perspektywy* podjął zagadnienia optyki, wykorzystując źródła gr. i islamskie, głównie *De aspectibus* Alhazena, *Optykę* i *Katoptrykę* Euklidesa, *Katoptrykę* Herona, *Optykę* Ptolomeusza, *Optykę* Al-Kindiego, traktat optyczno-filozoficzny Tideusa, *De speculis* Pseudo-Euklidesa, rozprawę o brzasku i zmierzchu Abhomadiego. Znał rozprawy optyczne Roberta Grosseteste i Rogera Bacona, na których teorii oparł zrab doktrynalny swojego dzieła.

W zakresie matematyki W. nie popełnił, zdaniem Birkenmajera, ani jednego błędu. Ogarnął przy tym całą geometrię elementarną i niektóre dziedziny przecięć stożkowych, aż do krzywych algebraicznych wyższego

stopnia. Swobodnie posługiwał się trygonometrią. Prowadził interesujące badania nad załamaniem się światła przy przechodzeniu przez powietrze, wodę i szkło. Na podstawie wyników swoich badań ułożył prawo mówiące o związku kąta załamania promienia świetlnego z kątem jego padania i z różnicą w gęstości środowisk. Rezultaty swoich doświadczeń wyrażał w postaci uogólnień matematycznych. Prowadził doświadczenia z kryształem sześciennym, uzyskując określone barwy. Różnorodność barw wyjaśniał stopniowym słabnięciem światła białego. Zajmował się problematyką zwierciadeł wypukłych, kulistych, wklęsłych, stożkowych i walcowatych. Przedstawił budowę oka i proces widzenia. Zajął się wyjaśnianiem złudzeń, jakim ulega wzrok w określonych warunkach meteorologicznych, a także zjawiskiem tęczy, którą za Arystotelesem uważał za odbicie promieni słonecznych w kropelkach wody zawieszonych w chmurze. Nie potrafił natomiast wyjaśnić zjawiska halonu słonecznego (wyjaśniono je dopiero w nowożytności).

Od Alhazena zaczerpnął nie tylko optykę, lecz także koncepcje estetyczne. Estetykę wyprowadzał z obserwacji i doświadczenia. Nie szukał definicji piękna, lecz zestawiał właściwości i warunki, które można wykryć w rzeczach uznanych za piękne. Uznanie danej rzeczy za piękną zależy od przyzwyczajenia i gustu ludzi.

ANTROPOLOGIA. W przyjętej przez W. koncepcji człowieka widoczne są oprócz elementów arystotelesowskich wpływy filozofii neoplatońskiej. Ludzka dusza, będąca samodzielną substancją, posiada 3 zasadnicze władze: wegetatywną, zmysłową i intelektualną. Władza intelektualna dzieli się na intelekt teoretyczny i praktyczny, a każdy z nich na intelekt czynny i bierny. Intelekt teoretyczny i praktyczny, czynny i bierny, nie są od siebie istotnie odmienne – są tylko różnymi przejawami tej samej substancjalnej duszy, która jest niepodzielną jednością. Intelekt teoretyczny bierny jest wynikiem łączności duszy z ciałem, natomiast intelekt czynny należy bezpośrednio do istoty duszy. Poznanie intelektu biernego, oddalonego ze swej natury od aktu czystego, jest poznaniem potencjalnym. Intelekt czynny natomiast, będący ze swojej natury równym duchom czystym, poznaje zawsze aktualnie. Intelekt czynny jest zatem najdoskonalszym przejawem duszy i to na niego oddziałuje Bóg, oświecający człowieka za pośrednictwem całej hierarchii czystych

inteligencji. Oddziałują one na duszę ludzką zarówno wtedy, gdy jest złączona z ciałem, jak również po śmierci ciała (jeżeli dusza jest zbawiona).

W życiu ziemskim przeszkodą zakłócającą odbieranie światła płynącego od Boga przez pośrednictwo inteligencji jest dla duszy jej powiązanie ze światem. Dusza może odzyskać swoją prawdziwą istotę i zwrócić się ku światłu Boskiemu, odwracając się od świata zmysłów. Stan głębokiego snu lub ataku epilepsji, które blokują działanie władz zmysłowych, stanowi dla duszy okazję i pierwszy stopień powrotu do swej własnej istoty, lecz nie daje wiedzy. Drugim stopniem są studia i medytacje, dzięki którym dusza uzyskuje wiedzę o sprawach ostatecznych; na tym stopniu znajdują się uczeni. Trzeci stopień stanowi kontemplacja, która sprawia, że dusza dostrzega przyszłość. Ludzie oddani kontemplacji są świętymi prorokami, czyli kimś pośrednim między czystymi duchami i uczonymi. Uczeni zaś stanowią ogniwo pośrednie między świętymi a ludźmi nieposiadającymi wiedzy.

Intelekt praktyczny u jednych ludzi bywa poddany intelektowi teoretycznemu, a u innych zmysłom. Jeżeli intelekt praktyczny idzie za wskazaniem intelektu teoretycznego, nazywa się intelektem praktycznym czynnym, jeśli ulega władaniu zmysłów, jest intelektem praktycznym biernym. Gdy zmysły opanowują duszę, wówczas oddala się ona od swojej prawdziwej istoty, którą stanowi poznanie intelektualne. Jest to naruszenie porządku natury, ponieważ część niższa duszy dominuje nad jej częścią wyższą. To odstępstwo od natury duszy stanowi istotę grzechu.

ZAGADNIENIA RELIGIJNE. Podejmując problematykę demonów, W. zajął się także relacją wiary i rozumu. Demony właściwe, różniące się od zjaw, są bytami złożonymi z ciała i duszy. Ciało demona jest trwalsze niż ciało ludzkie, ale nie jest nieśmiertelne (demony powstają i giną; istnieją różne ich gatunki). Dowód na istnienie demonów, opierający się na przekonaniu o istnieniu uporządkowanej hierarchii bytów we wszechświecie, zaczerpnął W. od Platona: pomiędzy skrajnościami muszą istnieć ogniwa pośrednie; ludzie są bytami pośrednimi między duchami czystymi a zwierzętami, ale są bliższe zwierzętom, dlatego muszą istnieć byty pośrednie, które są bliższe czystym duchom – takimi bytami są demony. W. miał świadomość, że zgodnie z doktryną chrześcijańską demony są upadłymi duchami czystymi, dlatego twierdził, że prawda ta jest nie do przyjęcia na płaszczyźnie rozumu

naturalnego, ponieważ upadek aniołów jest sprzeczny z ich istotą czystą i prostą, ale naukę tę należy przyjąć, ponieważ jest głoszona przez wiarę katolicką.

W. mimo że nie był ani odkrywcą nowych praw optycznych, ani wybitnym fizykiem eksperymentatorem, zaliczany jest do najważniejszych inicjatorów odrodzenia badań matematyczno-przyrodniczych w średniowieczu. Jego zasługa polega na tym, że w swoim dziele objął całą ówczesną wiedzę optyczną i przedstawił w porządku logicznym.

C. Baeumker, *W. Ein Philosoph und Naturforscher des XIII. Jahrhunderts*, Mr 1908, 1991²; tenże, *Zur Bibliographie des Philosophen und Naturforschers W.*, *Historisches Jahrbuch* 33 (1912), 359–361; tenże, *Zur Frage nach Abfassungszeit und Verfasser des irrtuemlich W. zugeschriebenen „Liber de intelligentiis”*, *Studi e testi* 37 (1924), 87–102; A. Bednarski, *Die anatomischen Augenbilder in den Handschriften des R. Bacon, H. Peckham und W.*, *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin* 24 (1931), 60–78; A. Czermiński, *Światło W.*, Ka 1964; P. Czartoryski, *W., życie, twórczość i poglądy*, w: *Historia nauki polskiej*, Wr 1970, I 87–96; A. Augustyn, FPS 425–427; A. Birkenmajer, *Études sur W.*, w: tenże, *Études d’histoire des sciences en Pologne*, Wr 1972, 97–434; J. Burchardt, *Związki W. z Wrocławiem*, *Śląski Kwartalnik Historyczny „Sobótka”* 19 (1974) nr 4, 445–456; L. Hajdukiewicz, *Witelo*, w: *Historia nauki polskiej*, Wr 1974, VI 750; A. Paravicini-Bagliani, *W. et la science optique à la cour Pontificale de Viterbe (1277)*, *Mélanges de l’École Française de Rome, Moyen Âge, temps modernes* 87 (1975) nr 2, 425–453; E. Paschetto, *Il „De natura daemonum” di Vitelo*, *Atti della Accademia delle Scienze di Torino* (1975), 2–41; M. Markowski, *Astronomia w Polsce od X do XIV wieku*, w: J. Dobrzycki, M. Markowski, T. Przykowski, *Historia astronomii w Polsce*, Wr 1975, I 46–49; E. Paschetto, *Demoni e prodigi. Note su alcuni scritti di W. e di Oresme*, Tn 1978; J. Burchard, *List W. do Ludwika we Lwówku Śląskim. Problematyka teoriopoznawcza, kosmologiczna i medyczna*, Wr 1979 (zawiera wyd. listu W.); *W. – matematyk, fizyk, filozof*, Wr 1979; J. Burchardt, *W., filosofo della natura del XIII sec. Una biografia*, Wr 1984; tenże, *Kosmologia i psychologia W.*, Wr 1991; S. Wielgus, *Z badań nad średniowieczem*, Lb 1995, 106–108; S. Swieżawski, *Dzieje europejskiej*

filozofii klasycznej, Wwa-Wr 2000, 633–634; W. *Życie i działalność naukowa*,
Legnica 2004, 2007².

Stanisław Wielgus